

Efterretningsvirksomhed 1945-1962

19 · Apparat og metode

De første år af den kolde krig var på efterretningsområdet præget af opbygning både i Øst og Vest. På begge sider tilpassede man sig den nye sikkerhedspolitiske situation i Europa. Oplysninger i PET's arkiv giver indtryk af, hvordan NATO-landene betragtede de efterretningsmæssige udfordringer. Den dominerende trussel var i vestligt perspektiv Sovjetunionen og den kommunistiske verdensbevægelse, der blev anset som et instrument, der stod til de sovjetiske magthaveres fulde disposition. Særligt i stater med stærke kommunistiske partier blev kommunisterne og sympatisører betragtet som en risiko.

Blandt de østlige efterretningstjenester var det primært de sovjetiske, der tiltrak sig kontraefterretningstjenesternes opmærksomhed. Store spionafsløringer i USA, Canada og Storbritannien gav erfaringer til imødegåelse af den østlige efterretningstrussel. Satellit-staternes tjenester, der i flere år blev holdt i kort snor af russerne, voksede imidlertid langsomt frem af skyggen. Danmark oplevede i 1957 afsløringen af en diplomat, der havde været hvervet af Polen. Også DDR trådte i slutningen af 1950'erne tydeligere frem på efterretningsscenen, hvilket i 1959 fik Vesttyskland til at advare de allierede om, at østtyskerne var begyndt at udvise en bekymrende professionel kompetence.

Apparat

Et vigtig element i den politiske og militære beslutningsproces er de oplysninger, som efterretningstjenesterne fremskaffer om potentielle modstandere og allierede. Efterretningstjenesterne indgår som en del af statsadministrationen og har overordnet en systembevarende funktion. Bredt formuleret har efterretningstjenesterne til opgave at hindre ydre og indre kræfter i at omstyrte det eksisterende samfund. Efterretningstjenesterne skal identificere og imødegå såvel eksterne som interne trusler mod samfundet samt indhente informationer, der kan danne grundlag for beslutninger i den politiske og militære ledelse, som løbende holdes orienteret.¹

¹ Lars R. Møller, *Operation Hurricane – Efterretningsvirksomhed før og nu*, København, 2000, s. 29-41.

Ansvar for indhentningen af sådanne informationer påhviler henholdsvis de civile og de militære efterretningstjenester.² De civile efterretningstjenester er som oftest underlagt enten indenrigsministeriet eller justitsministeriet, men kan også, som det var tilfældet i visse østeuropæiske lande under den kolde krig, være tilknyttet et ministerium for statssikkerhed.³ De civile efterretningstjenester er inddelt i forskellige afdelinger med hver sit specielle arbejdsområde. Disse afdelinger har eksempelvis at gøre med sikkerhedstjeneste, kontrafterretningstjeneste eller efterretningsvirksomhed rettet mod udlandet, grænsebevogtning, terrorbekæmpelse, samt kontrol af import og eksport. Civile efterretningstjenester har blandt andet til opgave at håndhæve den indre sikkerhed, og til dette anvendes sikkerhedstjeneste og kontrafterretningstjeneste. Sikkerhedstjeneste har til formål at beskytte personer, informationer og dokumenter, som er af betydning for nationens sikkerhed. Dette indebærer dels overholdelse af en forsvarlig omgang med fortrolige oplysninger og dels kontrol samt godkendelse af det personale, som skal have med fortrolige oplysninger at gøre. Det overordnede mål er så vidt muligt at undgå at blive udsat for spionage. I forlængelse af dette udføres kontrafterretningstjeneste til imødegåelse og forhindring af ulovlig virksomhed udført af fremmede efterretningstjenester samt grupper eller personer i befolkningen.⁴ Efterretningstjenesten skal så vidt muligt skride ind, før en eventuel forbrydelse sker.⁵

Ud over håndhævelsen af den indre sikkerhed udfører civile efterretningstjenester som oftest også efterretningsarbejde i udlandet. Dette sker dels som et led i gennemførelsen af sikkerheds- og kontrafterretningstjeneste og dels som en selvstændig opgave. Civile efterretningstjenester skal holde de politiske beslutningstagere informeret om emner af politisk, økonomisk, teknisk-videnskabelig samt i visse tilfælde militær karakter vedrørende udlandet.⁶ Hvert af disse områder varetages af særlige afdelinger, og der indhentes informationer om såvel potentielle modstandere som allierede.

Påvirkningsoperationer, propaganda og psykologisk krigsførelse har også været en del af civile efterretningstjenesters arbejdsopgaver, og for alle tre områder gælder det, at de kan have haft såvel indenrigs- som udenrigspolitiske mål. I særlige tilfælde kan de civile tjenester forberede en „forebyggende indsats“. Betegnelsen „forebyggende indsats“ dækker over de forskellige akti-

² Skelen mellem civile og militære tjenester retter sig mod deres organisatoriske tilhørsforhold. Lars R. Møller påpeger, at de forskellige efterretningsorganisationers opbygning varierer fra land til land, og at det derfor „ikke er muligt at give en generel beskrivelse af disse.“ *Operation Hurricane*, s. 39.

³ Den vestlige betegnelse civile efterretningstjenester, er i denne sammenhæng i nogen grad misvisende, og anvendes fortrinsvis som analytisk begreb. De østeuropæiske organer for statssikkerhed betragtede sig selv som del af landenes væbnede styrker. Som følge heraf havde medarbejderne militær rang, helt overvejende officersgrader.

⁴ Jeffrey T. Richelson, *The U.S. Intelligence Community*, 2. udg., 1989, s. 2.

⁵ Møller, *Operation Hurricane*, s. 449.

⁶ Jeffrey T. Richelson, *Sword and Shield – Soviet Intelligence and Security Apparatus*, 1986, s. 89.

viteter, som efterretningstjenesterne i yderste konsekvens kan have fundet nødvendige i tilfælde af en konflikt eller krig, såsom likvideringer, forberedelse af sabotage i fremmede lande samt støtte til femtekolonne aktiviteter.⁷

Militære efterretningstjenester er underlagt enten et forsvarsministerium eller en forsvarsstab og har på mange områder sammenfaldende opgaver med den civile tjeneste. Det påhviler eksempelvis den militære efterretningstjeneste at varetage sikkerhedstjenesten inden for forsvarets egne rækker og sørge for, at fortrolige oplysninger samt militære installationer og områder er forsvarligt sikret. Militære efterretningstjenester indhenter også efterretninger af politisk, økonomisk og teknisk-videnskabelig karakter med militær betydning.

En stor del af den militære efterretningstjenestes arbejde retter sig mod udlandet. Løbende indhentning af efterretninger er ikke kun af betydning i den politiske beslutningsproces. Også i den militære operationsplanlægning er det nødvendigt at kende en potentiel modstanders nøjagtige styrke og svagheder, intentioner og kapabilitet. Ved en inddragelse i en krig er det nødvendigt at have indhentet efterretninger, som giver den politiske og militære ledelse det bedst mulige beslutningsgrundlag.

	Indenlandske opgaver	Udenlandske opgaver
Civile tjenester	Sikkerhedstjeneste Kontraefterretningstjeneste Personkontrol Evt. grænsekontrol Påvirkningsoperationer	Politisk indhentning Økonomisk indhentning Teknisk-videnskabelig indhentning Evt. militær indhentning Påvirkningsoperationer Forebyggende indsats
Militære tjenester	Sikkerhedstjeneste Personkontrol Evt. grænsekontrol	Militær indhentning Økonomisk indhentning Teknisk-videnskabelig indhentning Evt. politisk indhentning Forebyggende indsats

⁷ Det er yderst tvivlsomt, at danske efterretningstjenester skulle have været involveret i sådanne tiltag andet end forberedelsen af okkuperingsberedskab. De større østlige og vestlige efterretningstjenester planlagde en række sabotage-aktioner, som skulle iværksættes forud for eller i tilfælde af krig. KGB havde eksempelvis et særligt departement til planlægning af sådanne operationer. Christopher Andrew and Vasili Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive – The KGB in Europe and The West*, London, 1999, s. 498-500.

Arbejdsformer

Indhentningen af efterretninger kan foretages ved hjælp af gennemgang af åbne kilder, anvendelse af meddelere, agenter eller elektronisk aflytning. En af efterretningstjenesternes vigtigste indhentningsmetoder har igennem århundreder været brugen af agenter.⁸ De såkaldte *Human Intelligence* operationer (HUMINT) udføres både af uddannede efterretningsofficerer i dækstillinger, af hvervede personer fra de lande, som den pågældende efterretningstjeneste opererer i, samt af efterretningsofficerer, som er kommet til det pågældende land under falsk identitet, de såkaldt illegale.⁹ Særligt lande med ressourcestærke efterretningstjenester placerer efterretningsofficerer på repræsentationer i udlandet. Herfra vil de med diplomatisk immunitet og en dækstilling som eksempelvis presseattaché kunne udføre forskellige efterretningsoperationer. Sådanne operationer kan både bestå i indhentning af efterretninger på egen hånd, føring af hvervede agenter, forsøg på påvirkning samt kontraefterretningstjeneste i det pågældende land. Under den kolde krig var der en vis gensidig accept af denne agent- og efterretningsevne inden for de to blokke. Derfor blev det ofte hemmeligholdt, når man havde grebet modstanderens efterretningsofficerer eller agenter i ulovlig efterretningsevne. Som oftest blev efterretningsofficerer med diplomatisk immunitet udvist med en kort besked om, at de som følge af aktiviteter uforenelige med deres diplomatiske status blev erklæret persona non grata og derfor måtte forlade landet. Såfremt en udvisning fandt sted i fuld offentlighed, kunne man forvente, at modparten ville gribe til gengældelse og udvise et tilsvarende antal af ens egne statsborgere, hvad enten årsagen til den gengældende udvisning var reel eller fiktiv. Dette undgik man som oftest, hvis sagen blev ført i det skjulte og uden offentlige udmeldinger om den ulovlige virksomhed. Dette indebar, at myndighederne ikke altid gav offentlig meddelelse om udvisningerne.

Med hensyn til hvervede agenter er målet at få hvervet personer, som allerede er eller på sigt vil blive placeret på vitale poster for derigennem at få adgang til klassificeret materiale, som kan give efterretningstjenesterne indsigt i det pågældende lands strategiske planlægning, ideerne bag en given politik eller de seneste forskningsresultater inden for et område som for eksempel militærteknologi. Et vigtigt element i hvervninger er det mulige perspektiv, som en sådan hvervning kan få. I mere langsigtede operationer skete hvervningen på et meget tidligt tidspunkt, eksempelvis under den hvervedes stu-

⁸ Netop efterretningsevnes betydning gennem årtusinder og de anvendte metoder illustreres ganske godt i de mange artikler i Wolfgang Krieger (red.), *Geheimdienste in der Weltgeschichte – Spionage und verdeckte Aktionen von der Antike bis zur Gegenwart*, München, 2003.

⁹ Viktor Suvorov, *Inside Soviet Military Intelligence*, New York, 1984, s. 75-83. Se også David Murphy, Sergei Kondrashev & George Bailey, *Battleground Berlin – CIA vs. KGB in the Cold War*, New Haven, CT, 1997, s. 267.

dier, i håb om, at den hvervede senere hen i kraft af sin uddannelse ville komme til at arbejde med klassificeret materiale. Hvervningsoperationer målrettedes eksempelvis efter studentermedhjælpere i Udenrigsministeriet. Nødvendigheden af at hverve agenter blev generelt mindsket op gennem den kolde krig, fordi efterretningstjenesterne via den teknologiske udvikling fik adgang til en række af de vigtige oplysninger, som agenterne tidligere skulle fremskaffe. For de østeuropæiske efterretningstjenester var hvervning af agenter dog af stor betydning gennem hele den kolde krig, fordi de oplysninger, som eksempelvis KGB ønskede at få indsigt i, ikke kunne indhentes ved hjælp af aflytnings- og overvågningsoperationer. Det klassiske eksempel på hvervning af værdifulde agenter var De Fantastiske Fem i Storbritannien (Kim Philby, Guy Burgess, Anthony Blunt, Donald Maclean og John Cairncross). Alle var de blevet hvervet som unge studerende på baggrund af politiske motiver og blev allerede under anden verdenskrig tildelt opgaver af deres sovjetiske opdragsgiver. De avancerede op gennem de britiske ministerier og efterretningstjenester, mens de gav Sovjetunionen fortrolige oplysninger fra tjenesterne, militæret og den politiske ledelse i Storbritannien.¹⁰

De såkaldte *Signal Intelligence* operationer (SIGINT), hvor man ved hjælp af aflytningsudstyr kan få indsigt i fremmed radio- og telekommunikation, har i perioden efter anden verdenskrig fået stadig større betydning i den samlede indhentning af efterretninger. SIGINT-operationer bliver gennemført af stort set alle efterretningstjenester og er vigtige, fordi disse operationer giver tjenesterne indsigt i en potentiel modstanders kommunikation om sager vedrørende militære, økonomiske, politiske samt teknisk-videnskabelige spørgsmål.¹¹ Den forbedrede teknologi på SIGINT-området har forøget og forbedret efterretningstjenesternes muligheder for at tegne et mere dækkende helhedsbillede af en potentiel modstander.¹² SIGINT-operationer gennemføres fra såvel landbaserede lyttestationer som fra specialbyggede skibe og fly. Som et vigtigt supplement til signal-indhentningen anvendes fly til at indhente fotografiske efterretninger. Under den kolde krigs første år var det særligt USA og Storbritannien, som gjorde brug af overflyvninger af fjendtligt territorium med spionfly. Disse flyvninger blev fra 1960'erne i vidt omfang afløst af spionsatellitter.¹³ Via fly og spionsatellitter vil efterretningstjenesten kunne be- eller afkræfte oplysninger om eksempelvis troppeforskydninger og militære øvelser hos en potentiel modstander, som man gennem signalindhent-

¹⁰ Christopher Andrew & Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story*, 1990. Nigel West & Oleg Tsarev, *The Crown Jewels – The British Secrets at the Heart of the KGB Archives*, 1998.

¹¹ Et af de vigtigste nyere bidrag til forståelse af sigint-operationernes vigtighed under den kolde krig er Matthew M. Aid & Cees Wiebes (red.), *Secrets of Signals Intelligence during the Cold War and Beyond*, 2001. Flere af bidragene til dette værk viser, at sigint-operationer rettes både mod allierede og mod potentielle modstandere. Se også Richelson, *Sword and Shield*, s. 97.

¹² Netop den tekniske udvikling og dens betydning berøres i Jeffrey T. Richelson, *A Century of Spies – Intelligence in The Twentieth Century*, 1995, s. 293-309.

¹³ Richelson, *A Century of Spies*, s. 293-309.

ning har fået indsigt i. Fly og spionsatellitter vil også kunne anvendes til fotografisk at udpege forskellige mål af betydning i tilfælde af konflikt eller krig.¹⁴

En særlig del af efterretningstjenesternes arbejde er de såkaldte aktive tiltag. Dette begreb bliver ofte omskrevet som påvirkningsoperationer, propaganda, desinformation eller psykologisk krigsførelse. I den situation træder tjenesten ud af rollen som passiv indsamler af informationer og bliver en aktiv politisk aktør. Dette arbejde fortages oftest af en specialiseret afdeling og eventuelt under dække af en eksisterende eller fiktiv organisation. Afsløres det, at en organisation arbejder for en fremmed tjeneste, mister organisationen sine muligheder for at fungere optimalt for tjenesten.¹⁵

De østeuropæiske tjenester under den kolde krig

De østeuropæiske efterretningstjenester var på en række områder identiske under den kolde krig. Organisatorisk var tjenesterne i Østeuropa alle opbygget efter samme model som de sovjetiske efterretningstjenester og var således organiseret i en hierarkisk inddeling i hoveddirektorater, direktorater, tjenestegrene, departementer og afdelinger, som hver især havde deres særlige arbejdsområde.

Ét hoveddirektorat havde eksempelvis med udlandsoperationer at gøre, et andet stod for den indre sikkerhed, mens et tredje havde til opgave at håndtere grænsebevogtningen. Hvert af disse hoveddirektorater var inddelt i specialiserede afdelinger – de såkaldte direktorater og tjenestegrene – med hvert deres arbejdsområde og med underliggende kontorer. Disse direktorater og tjenestegrene kunne have med kontraspionage, illegale, teknisk-videnskabelig indhentning eller desinformation at gøre. Ved siden af disse emneinddelte direktorater og tjenestegrene havde efterretningstjenesterne en række geografisk inddelte departementer, som fokuserede på operationer i forskellige lande. Operationer vedrørende eksempelvis desinformation i Danmark kunne for KGB's vedkommende blive til i samarbejde mellem 3. Departement, som havde med Skandinavien at gøre, og Tjenestegren A, der håndterede de såkaldt aktive foranstaltninger, som desinformation var en del af.

Fælles for alle de østeuropæiske efterretningstjenester var deres organisatoriske tilknytning. Ud over at være tilknyttet et ministerium eller generalstaben var alle tjenesterne underlagt en vis styring og kontrol fra det kommunistiske partis ledelses side. Også målene for de østeuropæiske efterretningstjenester var for en stor dels vedkommende sammenfaldende. På den indenrigspolitiske scene havde tjenesterne til opgave at forhindre vestlige efterretnings-

¹⁴ Richelson, *Sword and Shield*, s. 90 og 98.

¹⁵ Richelson, *A Century of Spies*, s. 251-252.

Udmærkelstegn for KGB-medarbejdere. (Privateje).

tjenester i at operere, at pacificere eventuelle oppositionsgrupper samt at beskytte og bevare kommunistpartierne magtmonopol. I forhold til udlandet fokuserede de østeuropæiske efterretnings-tjenester naturligt nok primært på supermagten USA, men dog også på NATO og landene i alliancer med vestlige lande.¹⁶ Fra begyndelsen af den kolde krig spillede de sovjetiske tjenester en afgørende rolle i oprettelsen af søstertjenester i de østeuropæiske lande.¹⁷ Vedrørende Danmark var de sovjetiske, polske og til dels de østtyske tjenester langt de mest aktive af de østlige tjenester. Sovjetiske efterretningsofficerer styrede i de første efterkrigsår efterretningsarbejdet i de øvrige østeuropæiske lande, men efter en årrække mindskedes den sovjetiske kontrol med de østeuropæiske tjenester, dog uden at dette førte til autonomi for de øvrige tjenester. De sovjetiske tjenester fortsatte med at udpege særømråder, inden for hvilke de øvrige tjenester skulle udføre efterretningsoperationer af forskellig karakter.¹⁸

Den civile sovjetiske efterretningstjeneste spillede en altoverskyggende rolle for efterretningsarbejdet i de østeuropæiske lande. KGB¹⁹, Kommissionen for Statsikkerhed, havde i 1954 fået tildelt opgaven at bedrive civil efterretningsvirksomhed, men allerede i 1917 var KGB's forgænger, Tjeka'en, blevet oprettet som det kommunistiske styres første efterretningstjeneste. Inden 1954 havde den civile sovjetiske efterretnings-tjeneste haft skiftende status, former og funktioner samt været kendt under forkortelserne GPU, OGPU, NKVD, NKGB, MGB og MVD.²⁰ Som for de fleste andre civile efterretnings-tjenester udgjorde udlandsarbejdet kun en begrænset del af KGB's samlede

¹⁶ Christopher Andrew & Oleg Gordievsky, *More Instructions from the Centre – Top Secret Files on KGB Global Operations 1975-85*, 1992, s. 25.

¹⁷ Ud over de sovjetiske efterretningstjenester er det i realiteten kun de østtyske tjenester, som langsomt er ved at blive behandlet af forskningen. Hvor det meste af litteraturen om KGB og GRU enten er skrevet af sovjetiske afhoppere eller på baggrund af oplysninger fra afhoppere, så baserer den ny forskning omkring de østtyske tjenester sig på tilbageværende kildemateriale fra DDR-tiden. Selv om meget er destrueret, vil det tilbageværende kildemateriale sammen med den voksende erindringslitteratur fra tidligere efterretningsofficerer formentlig med tiden kunne give et dækkende billede af de østtyske efterretningsaktiviteter såvel i DDR som i udlandet. Langt værre står det til omkring de polske efterretningstjenester. Her er den internationale litteratur vedrørende de polske tjenester nærmest ikke-eksisterende.

¹⁸ Richelson, *Sword and Shield*, s. 212-213.

¹⁹ Komitet Gosudarstvennoj Besopasnosti (KGB).

²⁰ Roger Engelmann, „Schild und Schwert als Exportartikel: die Sowjets und der Aufbau der DDR-Geheimdienste“ i Krieger (red.), *Geheimdienste in der Weltgeschichte*.

aktiviteter.²¹ Ud over at bevogte de sovjetiske grænser havde KGB og dets forgængere siden den russiske revolution haft til opgave at garantere, at det sovjetiske kommunistpartis politik kunne føres ud i livet, ved at imødegå og bekæmpe sabotage og regimets faktiske og indbildte modstandere.²² KGB havde således til opgave at drive kontraetterretnings- og sikkerhedstjeneste inden for Sovjetunionens grænser og sikre sovjetborgere i udlandet. I forhold til Vesten skulle KGB gøre sin indflydelse gældende og støtte den sovjetiske udenrigspolitik, ligesom det havde ansvaret for at indhente efterretninger af alle typer om andre lande.²³

Nøjagtig som KGB havde den sovjetiske militære efterretningstjeneste GRU²⁴ en vis systembevarende funktion.²⁵ Den militære sikkerhedstjeneste var delvist pålagt GRU, og GRU skulle desuden forhindre, at det sovjetiske system brød sammen som følge af et udefrakommende angreb.²⁶ GRU havde også til opgave at indhente materiale og oplysninger om de vestlige lande med henblik på at finde sabotagemål og områder, som eksempelvis egnede sig til landsætning af styrker, og i fredstid foretog man desuden udvælgelse af militære mål. Arbejdsmetoderne for KGB og GRU var meget ofte ens.²⁷ Ligesom for KGB's vedkommende blev mange af GRU's opgaver udført i et snævert samarbejde med efterretningstjenesterne i de andre østlige lande.

Særligt i DDR havde både KGB og GRU stor indflydelse. I februar 1950 oprettedes det østtyske Ministerium for Statssikkerhed (MfS)²⁸, som skulle stå for den civile efterretningsvirksomhed i DDR, og som senere almindeligvis blev kaldt „Stasi“. Efter nogle år oprettede ministeriet for statssikkerhed en særlig udlandsafdeling ved navn Hauptverwaltung Aufklärung (HVA), og denne fik Vesttyskland som sit hovedområde, men udførte også efterretningsvirksomhed rettet mod Danmark.²⁹ Det er endnu ikke fuldt afklaret, hvor stor betydning Danmark havde i MfS's efterretningsarbejde, men for perioden 1945-62 synes MfS's interesse for Danmark, som det vil fremgå nedenfor, at have været begrænset. DDR's militære efterretningstjeneste derimod, også kendt under betegnelsen Verwaltung Aufklärung, havde Danmark som et af sine særlige arbejdsområder.³⁰ Det var Sovjetunionen, der stod fadder til tjenesten og dermed tildelte Verwaltung Aufklärung opgaven at rette sine op-

²¹ Andrew & Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive*, s. 713.

²² Peter Deriabin & T.H. Bagley, *The KGB – Masters of the Soviet Union*, 1990.

²³ Rapport af 24. april 1969, s. 184-190. NATO-arkiverne, IMS. MC 161/69.

²⁴ Glavnoje Rasvedyatelnoje Upravlenije (GRU).

²⁵ Suvorov, *Inside Soviet Military Intelligence*.

²⁶ Rapport af 24. april 1969, s. 184-190. NATO-arkiverne, IMS. MC 161/69.

²⁷ Suvorov, *Inside Soviet Military Intelligence*, s. 45.

²⁸ Ministerium für Staatssicherheit (MfS).

²⁹ Hubertus Knabe, *West-Arbeit des MfS – Das Zusammenspiel von „Aufklärung“ und „Abwehr“*, 1999, s. 67.

³⁰ Thomas Wegener Friis, *Den Nye Nabo – DDR's forhold til Danmark 1949-1960*, 2001.

Thomas Wegener Friis, *Den usynlige front. DDR's militære spionage i Danmark under den Kolde Krig*, København, 2005.

erationer mod Danmark, Vesttyskland, Vestberlin og Benelux-landene.³¹ Dette indebar blandt andet, at Verwaltung Aufklärung skulle aflytte den militære radiotrafik i Vesttyskland og andre NATO-lande samt sikre en uafbrudt aflytning af de vigtigste radioforbindelser, som havde at gøre med nationale og NATO-styrker på dansk territorium.³²

Begge de polske efterretningstjenester var yderst aktive i deres arbejde mod Danmark. KGB havde allerede under anden verdenskrig oprettet Polens civile efterretningstjeneste UB³³, og nøjagtig som i DDR spillede KGB en stor rolle i efterretningsarbejdet helt frem til 1956, hvor den sovjetiske dominans blev gjort mindre tydelig.³⁴ Organisatorisk lignede UB de øvrige østeuropæiske efterretningstjenester, men havde også sine særpræg. UB var fra starten underlagt det polske ministerium for offentlig sikkerhed, og det var UB's 1. Departement som stod for efterretningsoperationerne mod udlandet.³⁵ I forlængelse af Poznań-urolighederne gennemgik UB i 1956-57 en reorganisering og blev i den forbindelse underlagt det polske indenrigsministerium.³⁶ Ved samme lejlighed ændredes navnet på den civile efterretningstjeneste fra UB til SB.³⁷ SB havde de skandinaviske lande som et af sine vigtigste arbejdsområder, og tjenesten kom til at spille en central rolle i de polske forsøg på at drive efterretningsvirksomhed mod Danmark.³⁸ Den polske efterretningsaktivitet i de nordiske lande indebar blandt andet en målrettet indsats mod emigrantforeningerne samt opbygning af illegale netværk.³⁹ Netop emigrantfor-

³¹ Bernd Schäfer, „Stasi Files and GDR Espionage Against the West“, *IFS Info* (2), 2002, s. 10.

http://www.isn.ethz.ch/php/research/MutualPerceptions/ifs2_02_schaefer.pdf, set 10. maj 2005. Wegener Friis, *Den usynlige front*, s. 48ff.

³² Walter Richter, *Der militärische Nachrichtendienst der Nationalen Volksarmee der DDR und seine Kontrolle durch das Ministerium für Staatssicherheit*, 2002, s. 255-257 og 320. Wegener Friis, *Den usynlige front*, 2005, s. 135ff.

³³ Urząd Bezpieczeństwa (UB).

³⁴ Andrew & Gordievsky, *KGB: The Inside Story*, s. 346. Bruce E. Henderson, C. C. Cyr & Mr. X, *Double Eagle*. Bag navnet Mr. X gemmer sig den afhoppede polske efterretningsofficer Janusz K, som giver et unikt indblik i den polske efterretningstjenestes arbejde under den kolde krig. De polske efterretningstjenester har dog i langt højere grad end eksempelvis de sovjetiske og østtyske tjenester formået at holde sig fri af forskningens opmærksomhed. Derfor er den eksakte viden om de polske tjenester yderst begrænset.

³⁵ Nigel West, *The Third Secret. The CIA, Solidarity and the KGB's plot to kill the pope*, 2001, s. 86-87. Ifølge Nigel West gennemgik ministeriet for offentlig sikkerhed og derved også UB en række omstruktureringer i midten af 1950'erne. Dette bekræfter Janusz K dog kun delvis. Henderson, Cyr & Mr. X, *Double Eagle*. I 1956 ændres den polske efterretningstjenestes forhold til KGB, som indtil da havde haft en styrende funktion. Nu blev KGB forvist fra det polske hovedkvarter, men fortsatte i det skjulte med at lede og styre dele af det polske efterretningsarbejde.

³⁶ Richelson, *Sword and Shield*, s. 208-209. Se også Henderson, Cyr & Mr. X, *Double Eagle*.

³⁷ Służba Bezpieczeństwa (SB).

³⁸ Henderson, Cyr & Mr. X, *Double Eagle*, s. 67-93. Se også Richelson, *Sword and Shield*, s. 208-209.

³⁹ Bruce E. Henderson, C.C. Cyr og Mr. X, *Double Eagle*, s. 80-83. Ifølge den afhoppede UB-officer Janusz K var netop emigrantforeningerne yderst vigtige for de polske tjenester, fordi man blandt foreningernes medlemmer havde en række potentielle agenter. Vedrørende de illegale netværk se side 72-74.

eningerne blev i en række vestlige lande, formentlig også i Danmark, anvendt af SB som base for efterretningsoperationer i landene.⁴⁰

Polens militære efterretningstjeneste Z-II⁴¹ var det polske sidestykke til GRU og underlagt generalstaben. Z-II's historie er kun i ringe omfang belyst i den eksisterende, tilgængelige litteratur.⁴² Dog er det kendt, at også Z-II havde Danmark som sit særlige operationsområde. Det skyldes den centrale rolle, som polske styrker havde fået tildelt i forhold til Danmark i krigstilfælde. Derfor måtte Z-II i fredstid indsamle så mange oplysninger om den potentielle modstander som overhovedet muligt.

Den direkte sovjetiske kontrol med de østeuropæiske civile og militære efterretningstjenester dalede i løbet af 1950'erne.⁴³ Warszawapagten fik et koordineringsudvalg for de militære efterretningstjenester, hvori man fastlagde og afstemte opgaverne for tjenesterne fra Sovjetunionen, DDR, Polen, Tjekkoslovakiet, Ungarn og Bulgarien.⁴⁴ Indhentede oplysninger blev ofte delt med de andre tjenester.⁴⁵ Med hensyn til at give andre østlige tjenester indsigt i det indhentede materiale var der dog tale om en vis uligevægt. Mens HVA eksempelvis sendte en strøm af informationer til KGB i Moskva, var det kun ubetydelige mængder af begrænset interesse, som blev sendt til den østtyske tjeneste fra KGB.⁴⁶ Ud over de enkelte tjenesters særområder med hensyn til efterretningsoperationer blev de øvrige østlige efterretningstjenester af de sovjetiske tjenester tildelt forskellige opgaver vedrørende indhentning af efterretninger.⁴⁷ I krisesituationer som ved den sovjetiske intervention i Ungarn i 1956 blev samarbejdet mellem de østeuropæiske efterretningstjenester blandt andet brugt til at vurdere den vestlige reaktion på den sovjetiske besættelse.⁴⁸

Et gnidningsfrit samarbejde var imidlertid ikke nogen given sag inden for Warszawapagten. Rumænerne, der inden for pagten indtog en særstilling og outsiderposition, blev eksempelvis holdt ude af samarbejdet mellem de østlige tjenester. Det inddrog til gengæld socialistiske lande som Cuba og Vietnam, endskønt de ikke var medlemmer af Warszawapagten.⁴⁹ Desuden eksis-

⁴⁰ Bruce E. Henderson, C.C. Cyr og Mr. X, *Double Eagle*, s. 82.

⁴¹ Zarząd-II (Z-II).

⁴² Bruce E. Henderson, C.C. Cyr og Mr. X, *Double Eagle*, s. 67. Se også Richelson, *Sword and Shield*, s. 209.

⁴³ Richelson, *Sword and Shield*, s. 212.

⁴⁴ Richter, *Der militärische Nachrichtendienst der Nationalen Volksarmee der DDR und seine Kontrolle durch das Ministerium für Staatssicherheit*, s. 319-320. Richter omtaler udvalget som „Apparat der Koordinierung“. Rumænien var ikke repræsenteret.

⁴⁵ Richter, *Der militärische Nachrichtendienst der Nationalen Volksarmee der DDR und seine Kontrolle durch das Ministerium für Staatssicherheit*, s. 320. Bodo Wegmann & Monika Tantzsch, *S.O.U.D. Das geheimdienstliche Datennetz des östlichen Bündnisystems*, 1996. Wegener Friis, *Den usynlige front*, 2005, s. 45ff.

⁴⁶ Markus Wolf, *Manden uden ansigt*, s. 270.

⁴⁷ Richelson, *Sword and Shield*, s. 213.

⁴⁸ Wolf, *Manden uden ansigt*, s. 111-112.

⁴⁹ Werner Grossmann, *Den sidste spionchef*, 2004, s. 119.

sterede der mellem de forskellige tjenester også en vis rivalisering, og nogle tjenester såsom den polske og den østtyske kunne eksempelvis af historiske årsager kun vanskeligt samarbejde.⁵⁰ Selv om GRU gerne samarbejdede med det lang større og mere magtfulde KGB, så tillod GRU under ingen omstændigheder, at KGB fik indsigt i GRU's efterretningsarbejde.⁵¹

I deres arbejde med Vesten var de østlige efterretningstjenester begunstiget af flere forhold. Heriblandt bør nævnes, at de kunne bygge på erfaringer fra den Kommunistiske Internationale (Komintern), samt at en hel del informationer var let tilgængelige i de åbne vestlige samfund. Dette lettede vejen til et fundament af nyttig basisviden, som de østlige tjenester blot skulle systematisere. Grundpiller i demokratiske samfund som kritisk journalistik og en aktiv opposition kunne bore i spørgsmål, der også havde de socialistiske landes efterretningstjenesters interesse. Brudfladen mellem national sikkerhed og fri debat stillede de vestlige lande over for et grundlæggende og vanskeligt dilemma.

Kominternfortiden spillede særligt i de første år af den kolde krig en rolle. Den Kommunistiske Internationale, oprettet i 1919 og bedre kendt som Komintern, var ganske vist blevet opløst i 1943, men var alligevel funktionsdygtig flere år efter. Komintern spillede en meget stor rolle i Sovjetunionens indsamling af politiske og militære efterretninger. Komintern var under sovjetisk kontrol og havde i mellemkrigsårene arbejdet for at hjælpe de forskellige kommunistpartier i blandt andet Europa med propaganda og revolutionære formål. Ud over det legale propagandaarbejde stod Komintern også for overførsel af store pengebeløb til de vesteuropæiske kommunistpartier, planlægning og udførelse af sabotage, uddannelse og udsendelse af hemmelige agenter og anden efterretningsvirksomhed. Meget af dette arbejde havde Komintern allerede i 1930'erne uddannet spioner til. De revolutionære elever lærte, hvordan man anvendte radiosendere, maskinpistoler, pistoler og rifler, ligesom de blev uddannet i brug af sprængstof, håndgranater og konspirative arbejdsmetoder.⁵² Sovjetunionen havde gennem en årrække haft et tæt samarbejde med det tyske kommunistparti, som både via sit eget militærapparat og gennem Komintern havde gode erfaringer med konspirativt arbejde.⁵³ Det tyske kommunistparti havde således mange års erfaring bag sig med hensyn til efterretningsarbejde og havde været særdeles aktivt i mellemkrigsårene, hvor man allerede da havde forbindelse til de sovjetiske efterretningstjenester.⁵⁴

I de lande, hvor kommunistpartiet stod stærkt, var der god grobund for

⁵⁰ Wolf, *Manden uden ansigt*, s. 214.

⁵¹ Murphy, Kondrashev & Bailey, *Battleground Berlin*, s. 321.

⁵² Wolf, *Manden uden ansigt*, s. 51.

⁵³ Knabe, *West-Arbeit des MfS*, s. 60.

⁵⁴ Wolf, *Manden uden ansigt*, s. 74.

hvervning af agenter.⁵⁵ Særligt den franske centraladministration og den franske efterretningstjeneste SDECE blev hurtigt penetreret af agenter, nøjagtig som det var tilfældet i Italien og Vesttyskland. Også NATO-administrationen led under infiltrering af agenter, som videregav en række fortrolige oplysninger til de østeuropæiske efterretningstjenester.⁵⁶

Efter krigen blev Komintern i nogen grad afløst af Kommunistisk Informationsbureau, Kominform, der blev oprettet 1947.⁵⁷ Det kunne i et vist omfang overtage de gamle Komintern-strukturer med agenter og sympatisører i Europa og Asien. De kunne blandt andet anvendes til at forberede væbnede grupper med våben- og ammunitionslagre.⁵⁸ Under den officielle overflade samarbejdede Kominform formentlig også med vestlige kommunistpartier om gennemførelsen af efterretningsoperationer på lige fod med KGB og GRU's arbejde.

De danske tjenester under den kolde krig

Bekæmpelse af fremmede efterretningstjenesters aktiviteter i Danmark var den danske kontraefterretningstjenestes opgave. Indtil efteråret 1950 var der uklarhed om, hvorvidt politiets eller forsvarets efterretningstjeneste skulle varetage denne funktion. Det samarbejde mellem politiets og forsvarets efterretningstjenester, som før besættelsen havde fungeret næsten upåklageligt, blev nu sat på en hård prøve på grund af konkurrencen mellem tjenesterne. Konkurrencen mellem dem blev så hård, at Justitsministeriet i 1950 betegnede situationen som „ganske uholdbar“. Forud for dette var gået fem år, hvor splid og intriger havde stået i vejen for et samarbejde mellem politiets og militærets efterretningsafdelinger – et samarbejde som kunne og skulle have været frugtbart, men som viste sig at være næsten ødelæggende i forholdet mellem de rivaliserende tjenester.⁵⁹ De militære efterretningsfolk synes ikke at have haft tillid til, at politiets efterretningsfolk samtidig havde mulighed for at følge de danske kommunister og deres aktiviteter. Mens flere af de ledende skikkelser inden for de militære efterretningstjenester havde deltaget aktivt i modstandsarbejdet og fået gode kontakter inden for den danske modstandsbevægelse – også den kommunistiske del – havde politiet under besættelsen været tæt på den tyske besættelsesmagt og var efter befrielsen travlt beskæftiget med det efterfølgende retsopgør.

⁵⁵ Andrew & Mitrokhin, *The Mitrokhin Archive*, s. 600-601.

⁵⁶ Schäfer, „Stasi Files and GDR Espionage Against the West“, s. 11-12.

http://www.isn.ethz.ch/php/research/MutualPerceptions/ifs2_02_schafer.pdf, set 10. maj 2005. Dette spørgsmål behandles nærmere i kapitel 21.

⁵⁷ Vladislav Zubok & Constantine Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, 1996, s. 110-133.

⁵⁸ Zubok & Pleshakov, *Inside the Kremlin's Cold War*, s. 132.

⁵⁹ Wilhelm Christmas-Møller, *Obersten og Kommandøren. Efterretningstjeneste, sikkerhedspolitik og socialdemokrati 1945-55*, 1995.

I forsvaret havde man efter Danmarks indtræden i NATO samlet efterretningsarbejdet, der hidtil havde sorteret under henholdsvis generalstaben og marinestaben, under den fælles forsvarsstab. Derved opstod Forsvarets Efterretningstjeneste (FE). På dette tidspunkt beskæftigede både forsvarets og politiets efterretningstjenester sig med at imødegå såvel indre som ydre trusler. Det stod imidlertid hurtigt klart, at man med de østeuropæiske og særligt de sovjetiske efterretningstjenester stod over for erfarne og stærke modstandere, som i høj grad satte PET og FE under pres.⁶⁰

For at få skabt et tåleligt arbejdsklima for efterretningstjenesterne mødtes repræsentanter for tjenesterne og diverse ministerier med henblik på en afklaring af arbejdsopgaver og kompetenceområder. Efterretningstjenesterne skulle reorganiseres og have klart definerede arbejdsområder. Den 1. oktober 1950 var nyordningen af efterretningstjenesterne en realitet. PET fik som civil efterretningstjeneste til opgave blandt andet at imødegå fremmed efterretningsaktivitet på dansk jord samt kommunistisk femtekolonnevirksomhed. Udførelse af efterretningsvirksomhed rettet mod udlandet og militær efterretningstjeneste blev pålagt FE.⁶¹

Dannelsen af Special Committee

PET's størrelse og begrænsede erfaring samt den indbyrdes konkurrence med FE om kvalificeret personale forringede den danske kontraefterretningstjenestes muligheder for at kontrollere sine østeuropæiske modstandere. Dette var i de første år af den kolde krig medvirkende til, at PET kun kunne give et ufuldstændigt billede af de østeuropæiske aktiviteter i Danmark. De danske muligheder for at bekæmpe fremmed efterretningsvirksomhed blev dog styrket med virkeliggørelsen af et dansk initiativ – oprettelsen af NATO's Special Committee.⁶² I marts 1953 mødtes repræsentanter fra de vestlige efterretningstjenester for første gang i komiteen for at drøfte den østlige efterretningsvirksomhed og de stadigt voksende sovjetiske repræsentationer i de vestlige lande.⁶³ Gennem NATO Special Committee fik de nationale efterretningstjenester nu mulighed for at supplere deres bilaterale aftaler med informationer fra lande, som man ellers ikke samarbejdede med.

⁶⁰ Tjenesternes nyordning i efteråret 1950 er beskrevet i såvel Bo Lidegaard, *Jens Otto Krag –1914-1961*, 2001 som i Christmas-Møller, *Obersten og Kommandøren*.

⁶¹ Christmas-Møller, *Obersten og Kommandøren*. Inden da havde også de militære efterretningstjenester, Generalstabens Efterretningssektion og Marinestabens Efterretningssektion, bedrevet kontraefterretningstjeneste mod de danske kommunister. Med nyordningen i 1950 blev de to militære efterretningstjenester sammenlagt.

⁶² Trond Bergh & Knut Einar Eriksen, *Den hemmelige krigen – overvågning i Norge 1917-1997*, del 1. Her gives en beskrivelse af Special Committees dannelse og den danske rolle heri.

⁶³ Bergh & Eriksen, *Den hemmelige krigen*, del 1, s. 508.

Det har ganske givet været i erkendelse af de begrænsede muligheder for at drive kontraetterretningstjeneste, at man fra dansk side gav sig til at forberede udkast til det, som senere blev til NATO Special Committee.⁶⁴ Danmark havde naturligvis ikke ressourcer til at udstationere efterretningsofficerer i en række lande, sådan som eksempelvis CIA og KGB havde det, og man var fra dansk side ikke i stand til at drive den samme indsamlingsvirksomhed som de store tjenester.⁶⁵ De danske tanker bag komitéen var at skabe et forum, hvor NATO-landenes kontraetterretningstjenester kunne mødes og udveksle oplysninger og erfaringer. Det var særligt omkring bekæmpelse af spionage og undergravende virksomhed, at komitéen var tiltænkt en rolle. Forud for komitéens dannelse havde man fra dansk side gjort sig tanker om, hvordan et sikkerheds- og efterretningsmæssigt samarbejde inden for NATO kunne styrke landene over for østblokken. Regeringen foreslog derfor, at et samarbejde kom til at dreje sig om analyser af kommunismens udvikling, kommunismens forsøg på infiltration af faglige og ikke-faglige organisationer og måden, hvorpå denne infiltration fandt sted, samt en kortlægning af de kommunistiske muligheder for skjult kommunikation og netværk. Det var nødvendigt at koordinere NATO-landenes indsats for bedst muligt at kunne forsvare sig mod østblokkens undergravende virksomhed. Fra dansk side foreslog man derfor, at NATO-landene sikrede sig mod disse kræfter, ligesom man burde udveksle informationer om erfaringer og arbejdsmetoder i de enkelte lande.⁶⁶

Østlige efterretningstjenester i Danmark

Den efterretningsmæssige trussel kom hovedsagelig fra Sovjetunionen, Polen og DDR, mens andre kommunistiske lande også havde efterretningsmæssige interesser i Danmark. Målet med den østlige efterretningsaktivitet var at indhente oplysninger vedrørende forhold i Danmark og NATO af politisk, økonomisk, teknologisk og militær karakter.⁶⁷ De østeuropæiske efterretningstjenester opererede fra repræsentationerne i de enkelte vestlige lande. Dette gjaldt også i Danmark. Den sovjetiske repræsentation havde i mellemkrigsårene spillet en vis rolle, da den sovjetiske efterretningstjeneste ihærdigt arbejdede på at hverve Kim Philby og Donald Maclean.⁶⁸ Under anden verdenskrig blev eksempelvis den sovjetiske repræsentation i Sverige brugt som base

⁶⁴ Bergh & Eriksen, *Den hemmelige krigen*, del 1.

⁶⁵ Bergh & Eriksen, *Den hemmelige krigen*, del 1, s. 508.

⁶⁶ PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument nr. 73.

⁶⁷ „Spionage, sabotage og undergravende virksomhed“, Fokus nr 6/76. FE's arkiv. Journalnr. 462/76.

⁶⁸ John Castello & Oleg Tsarev, *Deadly Illusions*, 1993, s. 137 og 187-188.

for efterretningsoperationer mod tyske og svenske mål.⁶⁹ Men som påpeget af den britiske forsker Nigel West havde de vestlige efterretningstjenester problemer med at skaffe sikre oplysninger om deres østlige modstandere.⁷⁰ En væsentlig del af den vestlige viden om østlige aktiviteter kom fra afhoppere.⁷¹

For PET blev de sovjetiske repræsentanter i Danmark hovedopgaven i det kontraefterretningsmæssige arbejde. Alligevel giver kun meget få kilder i PET's arkiv et indblik i den danske indsats mod KGB og GRU i de første år. Det er i hvert fald svært at danne sig et samlet billede af PET's aktiviteter i forhold til de sovjetiske tjenester. Senere hen begynder periodiske rapporter at vise en løbende og fast indsats mod den sovjetiske og den polske repræsentation. Ifølge disse periodiske rapporter holdt PET nøje øje med indrejsende og udrejsende repræsentanter fra de socialistiske lande. Det blev standardprocedure at forsøge at få fastslået de nytilkomne diplomaters eventuelle tilhørsforhold til de østeuropæiske efterretningstjenester. Hvis man kendte til de forskellige personers indbyrdes forhold og bekendtskabskreds, kunne man også bedre vurdere, hvilke personer der var tilknyttet den ene eller anden sovjetiske efterretningstjeneste. I arbejdet med på forhånd at identificere efterretningsfolk, der søgte om akkreditering ved Øst-ambassaderne, var samarbejde med andre lande selvsagt meget værdifuldt.

De sovjetiske efterretningstjenester havde på ambassaden i København en struktur, som lignede den, der var kendt i udlandet. Det drejede sig om et såkaldt legalt residentur – det, der i vestlig terminologi kaldes en station. Det betød selvsagt ikke en lovliggørelse af spionage, men derimod at udstationerede efterretningsfolk arbejdede under beskyttelse af diplomatisk immunitet. Medarbejderne ved denne form for residenturer, benævnes også legalister. Det legale residentur var overordnet delt mellem tjenesterne KGB og GRU. Kendskabet til førstnævnte er i denne henseende størst. KGB-delen var indelt i afdelinger, som beskæftigede sig med særlige områder såsom politiske efterretninger, teknisk-videnskabelig indhentning, støttefunktioner for illegale samt kontraefterretnings-arbejde.⁷² Forsvarets Efterretningstjeneste beskrev de legale residenturer således: „De kommunistiske efterretningstjenester benytter ofte kultur-, presse- og handelsrepræsentationer i deres ambassader m.v. til dække for deres agenter, som arbejder med spionage og nedbrydende virksomhed. Grunden hertil er, at disse stillinger frembyder udmærkede påskud for rejser og kontakter.“⁷³

De østeuropæiske efterretningsofficerer kunne indtage to forskellige positioner. De kunne enten optræde relativt åbent inden for ambassadernes mili-

⁶⁹ Tore Forsberg, *Spioner och Spioner som Spionerar på Spioner – Spioner og Kontraspiöner i Sverige*, s. 200-234.

⁷⁰ Nigel West, *Games of Intelligence*, s. 76.

⁷¹ Sst., s. 78.

⁷² Forsberg, *Spioner och Spioner som Spionerar på Spioner*, s. 329-330.

⁷³ FE's arkiv. Halvårsoversigt nr. 1/1966, side 105.

tærattachéapparat eller sidde i en civil dækstilling. Af de tre lande, der måtte forventes at tage del i en invasion af Danmark i krigstilfælde – altså Sovjetunionen, Polen og DDR – havde Sovjet seks og Polen to mand, der officielt repræsenterede disse Warszawapagt-landes militære apparat. Militærattacheerne – og deres medarbejdere – havde en legitim grund til at søge informationer vedrørende det danske forsvar – så længe de holdt sig inden for lovens ramme. Det lettede deres indsamling af åbne kilder – såkaldt Open Source Intelligence. På den anden siden var det mere risikabelt for militærattacheerne at give sig i kast med konspirativt anlagte efterretningsaktiviteter. De måtte naturligvis regne med, at PET gik ud fra, at militærattacheer som en selvfølge var repræsentanter for det pågældende lands militære efterretnings-tjeneste. Fælles for de østeuropæiske efterretningstjenester var, at de opererede inden for politiske, militære, økonomiske og de såkaldte teknisk-videnskabelige områder. Emigrantforeningerne blev i de vestlige lande overvåget af de østeuropæiske efterretningstjenester, fordi man mente, at det var her, de vestlige tjenester hvervede agenter til udførelse af efterretningsoperationer i de østeuropæiske lande.⁷⁴

Efterretningsfolk i civile dækstillinger havde andre muligheder end militærattacheerne. Civile dækstillinger betød, at efterretningsofficererne i stedet for at tone rent flag eksempelvis optrådte som presseattacheer, kulturattacheer, 2. sekretærer eller andre normale funktioner på ambassaden. Det havde den fordel, at kontraefterretningstjenesten havde vanskeligere ved at skelne dem fra „de rene diplomater“, men til gengæld kunne de ikke som militærattacheerne så åbenlyst beskæftige sig med militære spørgsmål.⁷⁵ KGB-folk kunne være vanskelige at skelne fra „rene diplomater“, fordi deres arbejdsområder på mange måder var sammenfaldende med diplomaternes.

At de østlige ambassader foruden de „rene diplomater“ også skulle huse efterretningstjenesternes residenturer medførte, at ambassaderne bemanding var ret omfattende. Den sovjetiske repræsentation var ofte udstyret med flere diplomater og medarbejdere, end der rent faktisk var behov for til at opretholde de diplomatiske forbindelser i de enkelte lande.⁷⁶ De sovjetiske tjenester – og særligt KGB – gjorde, hvad de kunne, for at sikre sig stillinger inden for eksempelvis udlandstjenesten som dække for deres aktive efterretningsofficerer, og i deres søgen efter dækstillinger var praktisk taget ingen stilling af nogen art i udlandet uden for efterretningstjenesternes interesse. Det kunne eksempelvis være stillinger i rejsebureauer, rederier, handelsorganisationer og luftfartsselskaber.⁷⁷ En stor del af de sovjetiske diplomater var efter-

⁷⁴ Murphy, Kondrashev & Bailey, *Battleground Berlin*, s. 296. Oleg Kalugin med Fen Montaigne, *Spymaster*, s. 55.

⁷⁵ Wegener Friis, *Den usynlige front*, 2005, s. 171.

⁷⁶ John Barron, *KGB – Sovjetunionens hemmelige tjenester*, 1975, s. 29.

⁷⁷ Kalugin med Montaigne, *Spymaster*, s. 34 og 150.

retningsofficerer i dækstillinger.⁷⁸ Når en KGB- eller GRU-officer blev sendt hjem, var det nærliggende at forestille sig, at hans afløser også havde tilknytning til de sovjetiske efterretningstjenester. Dette var dog langt fra sikkert, og det var i be- eller afkræftelse af disse formodninger, at de interne forhold mellem de sovjetiske diplomater var så vigtige.

Danske ministerier og andre offentlige institutioner blev af de østlige efterretningstjenester anset som vigtige mål. Ud over at fremskaffe oplysninger fra danske embedsmænd og diplomater var hensigten også at få enten hvervet eller placeret agenter i disse institutioner.⁷⁹ Sådanne agenter ville ikke bare kunne udlevere fortrolige oplysninger, men også kunne påvirke de enkelte institutioner i en for efterretningstjenesterne ønskelig retning. Et yndet mål for de østlige efterretningstjenesters hvervningsforsøg var det kvindelige kontorpersonale på offentlige kontorer, hvor man beskæftigede sig med anliggender af hemmelig eller fortrolig art.

Etablering af kontakter og hvervning af agenter

Hvervning af kontakter, meddelere og agenter var af stor betydning for KGB's og de øvrige østlige efterretningstjenesters arbejde.⁸⁰ Det sovjetiske efterretningsarbejde var lagt an på netop anvendelse af meddelere, informanter og agenter, som indgik i et netværk – *agentura'en* – som skulle forsyne de sovjetiske tjenester med de oplysninger, de måtte have brug for.⁸¹ De fremmede efterretningstjenester søgte emner til hvervning i alle kredse: i politiske partier, i offentlige institutioner, på universiteter og andre uddannelsesinstitutioner, samt i forsvaret.

Efterretningstjenesternes interesse for de danske politikere hang blandt andet sammen med et ønske om at „kunne forudsige beslutningstagernes holdning til et givet problem (for eksempel i forsvarspolitik) og eventuelt påvirke denne holdning på forskellig vis“.⁸² „KGB's opgave er at have efterretningskilder inden for samtlige danske partier,“ lød en sen vurdering fra PET.⁸³ Journalister var af stor betydning, fordi de både kunne skaffe værdifulde oplysninger og påvirke den offentlige mening.⁸⁴

KGB inddelte sine kontakter og agenter i forskellige kategorier:

⁷⁸ Kalugin med Montaigne, *Spymaster*, s. 68. Oleg Kalugin anslår, at halvdelen af de udstationerede sovjetiske diplomater i virkeligheden var tilknyttet enten KGB eller GRU.

⁷⁹ FE's arkiv. Halvårsoversigt nr. 1/1966, side 104.

⁸⁰ Aleksei Myagkov, *Inside the KGB – an exposé by an officer of the third directorate*, 1976, s. 72.

⁸¹ Ilya Dzhirkvelov, *Secret Servant – My life with the KGB & the Soviet elite*, 1987, s. 126.

⁸² „Spionage, sabotage og undergravende virksomhed“, Fokus nr 6/76, s. 10. FE's arkiv. Journalnr. 462/76.

⁸³ PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument nr. 150.

⁸⁴ FE's arkiv. Halvårsoversigt nr. 1/1966, s. 104-105.

- a) Objekt rasrobotki: lovende kontakt, der studeredes intensivt ud fra en hvervningsvinkel.
- b) Fortrolig kontakt: kontakt, der var villig til at samarbejde, det vil sige efterkomme anmodninger om møder, modtage gaver og andre ydelser samt udlevere ikke offentligt tilgængelige oplysninger eller materialer.
- c) Agent: person, der samarbejdede hemmeligt, konspirativt og disciplineret, det vil sige efterkom ordrer fra KGB.⁸⁵

De østtyske efterretningstjenester HVA og Verwaltung Aufklärung arbejdede desuden med begrebet „Abschöpfung“ og „Abschöpfungskontakt“. Dette begreb dækkede systematisk aftapning, udfritning eller pumpning af en person for viden. Der var i disse tilfælde ikke tale om agenter, men derimod om personer i Vesten, som man eksempelvis gennem smiger, opbygget tillid eller alkohol kunne fralukke informationer.⁸⁶

Det handlede i første omgang om at etablere forbindelser med danskere, som enten formodedes at kunne give informationer, der var af interesse for Warszawapagten, eller som kunne videreformidle Warszawapagtens politiske synspunkter i Danmark. Diplomater og efterretningsofficerer, som arbejdede med det politiske område, havde til opgave ved hjælp af kontakter, kilder – og for efterretningsofficerernes vedkommende ligeledes gennem agenter – at påvirke den offentlige meningsdannelse i et forsøg på at fremme sovjetiske politiske synspunkter samt at indhente oplysninger om de vestlige landes politiske holdninger.⁸⁷

Den hvervede agent var typisk borger i det land, som de østeuropæiske efterretningstjenester havde rettet deres operation imod. Den pågældende person blev af de fremmede tjenester udpeget som et muligt emne enten på grund af dennes adgang til fortroligt materiale eller på grund af personkredsen omkring den pågældende. Ofte var agent-emnet slet ikke klar over, at han eller hun var genstand for et studium.

Hvervninger kunne finde sted på forskelligt grundlag. Enten kunne målpersonen sympatisere med Sovjetunionen, socialismen eller andet og derved have et ideologisk fællesskab med de hvervende efterretningsofficerer, eller også kunne de være økonomisk motiverede og indlede et samarbejde med KGB med det mål at tjene penge på deres forehavende. Således ræsonnerede PET: „Som bekendt er det umuligt at overtale noget menneske til at gøre noget, der ikke enten tjener til hans egen fordel eller gavner en sag, han støtter. Det gælder derfor om at finde frem til de motiver hos målpersonerne, der bedst kan udnyttes.“⁸⁸ En anden måde at hverve agenter på var at forsøge at

⁸⁵ PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument nr. 150.

⁸⁶ Helmut Müller-Enberg, *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit*, del 2, 1998, s. 116. Wegener Friis, *Den usynlige front*, s. 181ff.

⁸⁷ PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument nr. 144.

⁸⁸ PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument nr. 150.

kompromittere den person, som man ønskede at hverve. Afpresning, bestikelse og trusler anvendtes til at få den pågældende til at indgå i et samarbejde. På sigt var denne hvervningsmetode langt fra optimal.⁸⁹ Derfor fokuserede man overvejende på personer, som på den ene eller anden måde sympatiserede med „den sovjetiske sag“.⁹⁰ I andre tilfælde kunne personlige forhold – et ønske om hævn over en tidligere arbejdsplads, frustration over en given situation eller lignende – være udslagsgivende for, at personer af egen fri vilje henvendte sig til KGB og tilbød deres hjælp på forskellig vis.⁹¹ Sådanne personer blev betegnet som „walk-ins“ og blev som oftest afvist af frygt for, at det var den lokale kontraetterretningstjeneste, som forsøgte at fremprovokere en spionagesag mod KGB-residenturet.

Forberedelse af en hvervning

De sovjetiske efterretningstjenester synes at have fulgt faste mønstre for deres efterretningsmæssige arbejde. Et af disse mønstre rettede sig mod kontakten til samtalepartnere, en kontakt som måske på sigt kunne udvikle sig konspirativt. Særligt for de første år er PET's kildemateriale sparsomt vedrørende østlige kontakter med danskere. I første halvdel af 1960'erne synes PET's arbejde at være blevet mere systematiseret og i højere grad end tidligere rettet mod de østlige repræsentationer og de dertil knyttede efterretningstjenester.

Fælles for de sovjetiske forsøg på kontakter til eksempelvis danske politikere, embedsmænd og journalister er, at man har haft en overordentlig god evne til at udse sig personer, som på det pågældende tidspunkt endnu ikke besad fremtrædende poster på deres respektive felt, men som senere skulle vise sig at få betydningsfulde poster. Forløbet bestod i først at tage kontakt til sådanne danskere og derpå afholde samtalemøder.

For at finde frem til egnede personer, som kunne skaffe de oplysninger, som efterretningstjenesten søgte, uddannede KGB officerer til „talentspejdnings“. Disse talentspejdere var uddannet til at finde og udpege egnede emner, som på sigt og efter den rette kultivering fra efterretningstjenestens side kunne fungere som fortrolige kontakter eller hvervede agenter. Forud for en hvervning skulle en række detaljerede informationer og oplysninger om den pågældende indhentes. Personens styrker og svagheder, familiære forhold, personlige økonomi, seksuelle præferencer, vennekreds og andre personlige oplysninger indsamledes for at skabe en profil af den pågældende. Tilsammen skulle disse oplysninger gøre efterretningstjenesten i stand til at vurdere,

⁸⁹ Myagkov, *Inside the KGB*, s. 45-46.

⁹⁰ Dzhirkvelov, *Secret Servant*, s. 121.

⁹¹ Forsberg, *Spioner och Spioner som Spionerar på Spioner*, s. 367.

hvordan man kunne hverve den pågældende.⁹² Forud for et hvervningsforsøg måtte efterretningstjenesten således have et indgående kendskab til den person, som man havde i sinde at forsøge at hverve. KGB udsendte derfor en række spørgeskemaer og retningslinjer, som skulle følges i indhentningen af oplysninger om personen. Sådanne retningslinjer blev også sendt til KGB-residenturet i København med henblik på hvervninger.⁹³

Når detaljerne om den pågældende var kendt af KGB, kunne man forberede det første møde. Kontakter opstod således ikke spontant, men var nøje forberedt fra KGB's side. Mødet skulle dog gerne fremstå, som om det var blevet til ved en tilfældighed.⁹⁴

Receptioner, middage og filmaftener hos de østlige repræsentationer blev brugt til at finde egnede emner med henblik på hvervning og til at skabe kontakt til personer, som man fandt af efterretningsmæssig interesse. Der var tale om en bred kreds af indbudte. Personer fra folketinget, politiske partier, pressen, diverse ministerier og private virksomheder blev inviteret til forskellige arrangementer. Første gang var anledningen til kontakten som regel harmløs. Man kunne eksempelvis spørge en politiker med interesse for undervisningspolitik, om han/hun havde kontakter inden for uddannelsesområdet, som man kunne sende oplysnings- eller undervisningsmateriale til. Såfremt responsen var positiv, ville man kontakte personen igen. Og sådan fortsatte den sovjetiske efterretningsofficer, indtil han nærmede sig et niveau, hvor der i sidste ende kunne blive tale om en hvervning. Kontakten til danskere var således – set fra KGB's side – en del af en langsigtet strategi.⁹⁵

I forbindelse med efterretningstjenesternes kontaktarbejde afholdt de socialistiske landes ambassader såkaldte militæraftener. De var forbeholdt danske officerer, og FE mistænkte arrangementerne for at være jagtmarker for Østtjenesterne. Bekymret bemærkede FE, at forsvarets personel op gennem 1960'erne i stigende grad blev inviteret til selskabelige sammenkomster, hvor østeuropæiske militærattecher og deres medarbejdere gjorde mange forsøg på at skabe private kontakter til de danske officerer.⁹⁶ FE følte dog, at man havde situationen under kontrol, men det var ikke alle officerer, der tog forsvarets advarsler lige alvorligt.⁹⁷ Særligt i slutningen af 1960'erne konstaterede FE, at de sovjetiske og polske militære repræsentationer i stigende grad forsøgte at etablere kontakter til personer med tilknytning til det danske forsvaret.⁹⁸ Blandt forsvarets yngre ansatte syntes de østlige efterretningstjenester

⁹² Myagkov, *Inside the KGB*, s. 71.

⁹³ Christopher Andrew & Oleg Gordievsky, *Instructions from the Centre – Top secret Files on KGB Foreign Operations 1975-1985*, 1993, s. 55-81.

⁹⁴ Forsberg, *Spioner og Spioner som Spioner på Spioner*, s. 334.

⁹⁵ Det optimale resultat for KGB eller andre østlige tjenester ville være en direkte hvervning af den pågældende kontaktperson, så den danske samtalepartner kunne få status som „ægte“ agent.

⁹⁶ FE's arkiv. Halvårsoversigt nr. 1/1967, s. 97. Se også Halvårsoversigt nr. 2/1967, s. 112.

⁹⁷ FE's arkiv. Halvårsoversigt nr. 2/1967, s. 112.

⁹⁸ FE's arkiv. Halvårsoversigt nr. 1/1968, s. 106.

at foretrække personer, som allerede var, eller som i fremtiden ville komme i kontakt med klassificeret materiale på vigtige tjenestesteder.⁹⁹

Indledningsvis udviste man almindelig interesse. Næste fase var at forsøge at få en god forbindelse til den person, man ønskede at hverve. Det kunne være ved at etablere et bekendtskab eller venskab. KGB-officeren skulle gøre et så godt indtryk, at målpersonen ikke bemærkede, at der var fare på færde. Gaver var et ofte anvendt middel til at løse op for kontakten.¹⁰⁰ Så snart man sporede imødekommenhed og en positiv indstilling hos offeret, lokkede man med løfter af forskellig art. Det kunne eksempelvis være om en fordobling af den pågældendes månedsløn, hvis der kunne fremskaffes materiale, informationer, dokumenter eller udstyr. „Sådanne etablerede kontakter ses ofte hurtigt forsøgt drejet over på efterretningmæssige kontakter – enten gennem en økonomisk klemme – en opbygning af et personligt venskab – eller et samarbejde af ideologiske grunde.“¹⁰¹ Hyppigt fik den pågældende dog ikke at vide, at han/hun arbejdede for en fremmed efterretningstjeneste og fungerede som agent.¹⁰²

På grund af det foreliggende kildemateriales sammensætning og mangler ved man i dag for langt den overvejende del af mødernes vedkommende kun meget lidt om samtalerne karakter. I de tilfælde, hvor man har kendt til samtalerne indhold – enten fordi der ofte var tale om PET-meddelere, eller fordi PET på anden måde skaffede sig indsigt i sagen – var det et tilbagevendende mønster, at der var tale om envejskommunikation.¹⁰³ De østeuropæiske diplomater og officerer spurgte deres danske samtalepartnere om dette og hint, og disse besvarede så spørgsmålene. Midt i den generelle snak blev der af og til stillet meget præcise spørgsmål om et emne.¹⁰⁴ PET's oplysninger viste, at der i visse tilfælde blev svaret ærligt på spørgsmålene, mens der i andre tilfælde var tale om vildledning tilrettelagt af PET.¹⁰⁵

Set fra de danske samtalepartnere side var det ofte – på grund af deres stilning som eksempelvis embedsmand – helt naturligt og en del af embedsforpligtelsen at reagere positivt på de indledende sovjetiske henvendelser, for i udgangspunktet var der ikke tale om en illegitim kontakt. PET konstaterede dog jævnligt, at kontakten mellem danskere og sovjetiske efterretningsofficerer løb ud i sandet efter ganske få samtaler, eller også var efterretningsofficeren og samtalepartneren i stand til at holde PET uvidende om deres kontakt.

⁹⁹ FE's arkiv. Halvårsoversigt nr. 1/1969, s. 85-86.

¹⁰⁰ Forsberg, *Spioner och Spioner som Spionerar på Spioner*, s. 334.

¹⁰¹ PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument nr. 147.

¹⁰² Forsberg, *Spioner och Spioner som Spionerar på Spioner*, s. 334-335.

¹⁰³ Ifølge Henning Gottlieb var dette dog ikke tilfældet i de samtaler, som han gennem en årrække førte med de sovjetiske efterretningsofficerer. Henning Gottlieb, *I Kronens Tjeneste – politiske erindringer*, København, 2001.

¹⁰⁴ PET's arkiv. DIIS-samlingen, dokument nr. 102.

¹⁰⁵ Oplyst af Jørn Bro, 13. august 2003.

For at kunne sige noget nærmere om mødernes karakter er det naturligvis nødvendigt at vide, hvad der helt præcist blev sagt, samt om der blev videregivet oplysninger og i bekræftende fald hvilke. Denne viden har vi ikke. Dette afspejler den situation, som PET også ofte stod i. Tjenesten var i en udenforstående observatørposition i forhold til de østlige efterretningsaktiviteter. Undertiden erfarede PET dog, at danske samtalepartnere videregav oplysninger, som i situationen virkede harmløse, men som gjorde de sovjetiske diplomater i stand til at kortlægge eksempelvis de danske ministerier, deres ansatte og disses arbejdsområder samt at udpege mulige agentemner.¹⁰⁶

PET's periodiske rapporter om den sovjetiske ambassade viser, at KGB's arbejdsmetode blandt andet bestod i systematisk at indhente oplysninger om en sag fra forskellige personer. Disse oplysninger fungerede som brikker i et puslespil.¹⁰⁷ At arbejdet med at pumpe folk i et vist omfang må formodes at have båret frugt, er en mulig årsag til, at KGB generelt arbejdede hårdt for at fastholde sine kontakter.¹⁰⁸

KGB's konspirative arbejdsmetoder

Møder kunne finde sted enten hos den danske kontaktperson eller på en restaurant. I visse tilfælde blev mødet på en forudbestemt restaurant ændret i sidste øjeblik og flyttet til en anden restaurant. Sådanne pludselige ændringer skal formentlig ses som et udtryk for efterretningsofficerernes frygt for, at mødet skulle blive overvåget af PET, eller for at lokalet blev aflyttet.

Såfremt en dansk samtalepartner var egnet til brug for konspirativt arbejde og indstillet på dette, var det af største vigtighed, at forbindelsen fra starten var ukendt for PET. Derfor udviste eksempelvis de sovjetiske efterretningsofficerer ofte en vis forsigtighed, når de skulle i forbindelse med danske samtalepartnere. Dette betød ikke, at en kontakt mellem en sovjetisk efterretningsofficer i en dækstilling og en dansk politiker fra begyndelsen var ment konspirativt fra sovjetisk side, men blot at muligheden blev holdt åben. Heri var formodentlig en af de afgørende forskelle mellem de „rene diplomaters“ og efterretningsfolkenes arbejde, der i øvrigt lignende hinanden meget. Også de normale diplomater lavede kontaktarbejde og sørgede for indhentning af for eksempel politiske informationer. Efterretningsofficerer var derudover i stand til at udvikle samarbejde med en konspirativ dimension. For at holde forbindelserne skjult for PET fulgte de sovjetiske efterretningsofficerer en

¹⁰⁶ Udpegning af agentemner blev mulig for KGB ved at sammenlægge de indhentede oplysninger fra de danske samtalepartnere. Se Andrew & Gordievsky, *More Instructions from the Centre*, s. 25-36.

¹⁰⁷ PET's arkiv, DIIS-samlingen, dokument nr. 101.

¹⁰⁸ Bag kontakterne lå formentlig også et behov for at opfylde kvantitative krav fra tjenestens ledelse. KGB-residenserne skulle over for hovedkvarteret i Moskva kunne dokumentere, at officererne arbejdede aktivt for at etablere kontakter med danskere.

række mere eller mindre faste handlingsmønstre i deres arbejde med danske kontaktpersoner.

Møder mellem officererne og deres kontaktpersoner blev som oftest aftalt fra gang til gang. På den måde undgik man telefonisk kontakt og derved også faren for at blive aflyttet. Skulle en af parterne blive forhindret i at nå frem til et aftalt møde, havde man på forhånd aftalt et alternativ mødemønster, så man ikke behøvede at kontakte hinanden igen. Om end disse forholdsregler blev anvendt for at dække over møderne, fik de paradoksalt nok også den effekt, at PET blev opmærksom på, at der var noget i gære.

Den danske samtalepartner kunne også blive pålagt ikke at kontakte ambassaden telefonisk eller pr. brev. Årsagen til dette var, at man fra sovjetisk side forventede, at ambassaden var under opsyn af PET, og at der blev foretaget telefonaflytning.¹⁰⁹ Derfor kontaktede de østlige officerer og diplomater gerne deres skjulte kontakter fra telefonbokse, for som en sovjetisk officer udtrykte det: Der var „så mange nysgerrige i telefonen.“¹¹⁰

Efterretningsofficererne forlod altså ambassaden og anvendte københavnske telefonbokse til at aftale møder med deres kontaktpersoner.¹¹¹ Netop på grund af telefonens konspirative anvendelse blev en mønttelefon på Østerport Station aflyttet, hvorved man fik indsigt i en række aktiviteter.¹¹² Officeren forlod gerne repræsentationen flere timer før mødet skulle finde sted. Derpå kørte eller gik han timelange ture i håb om, at han undervejs kunne ryste PET's folk af sig. Når efterretningsofficeren foretog sådanne „rysteture“, var dette som regel også et tegn på, at forbindelsen til den danske samtalepartner skulle hemmeligholdes. PET registrerede gentagne gange disse fremgangsmåder og betragtede dem som fingerpeg om, at der skete noget for-dækt.

KGB's manøvrer i forbindelse med møderne var ikke nødvendigvis noget, deres danske samtalepartnere blev indviet i. Det var derfor ikke sikkert, at vedkommende derved var i stand til at gennemskue, at en fremmed efterretningstjeneste havde planer på hans vegne. Således var fremgangsmåden ikke ensbetydende med, at der var tale om et etableret konspirativt forhold. KGB-folkenes opførsel kunne til gengæld være et indicium for, hvorledes man fra deres side vægtede den pågældende person.

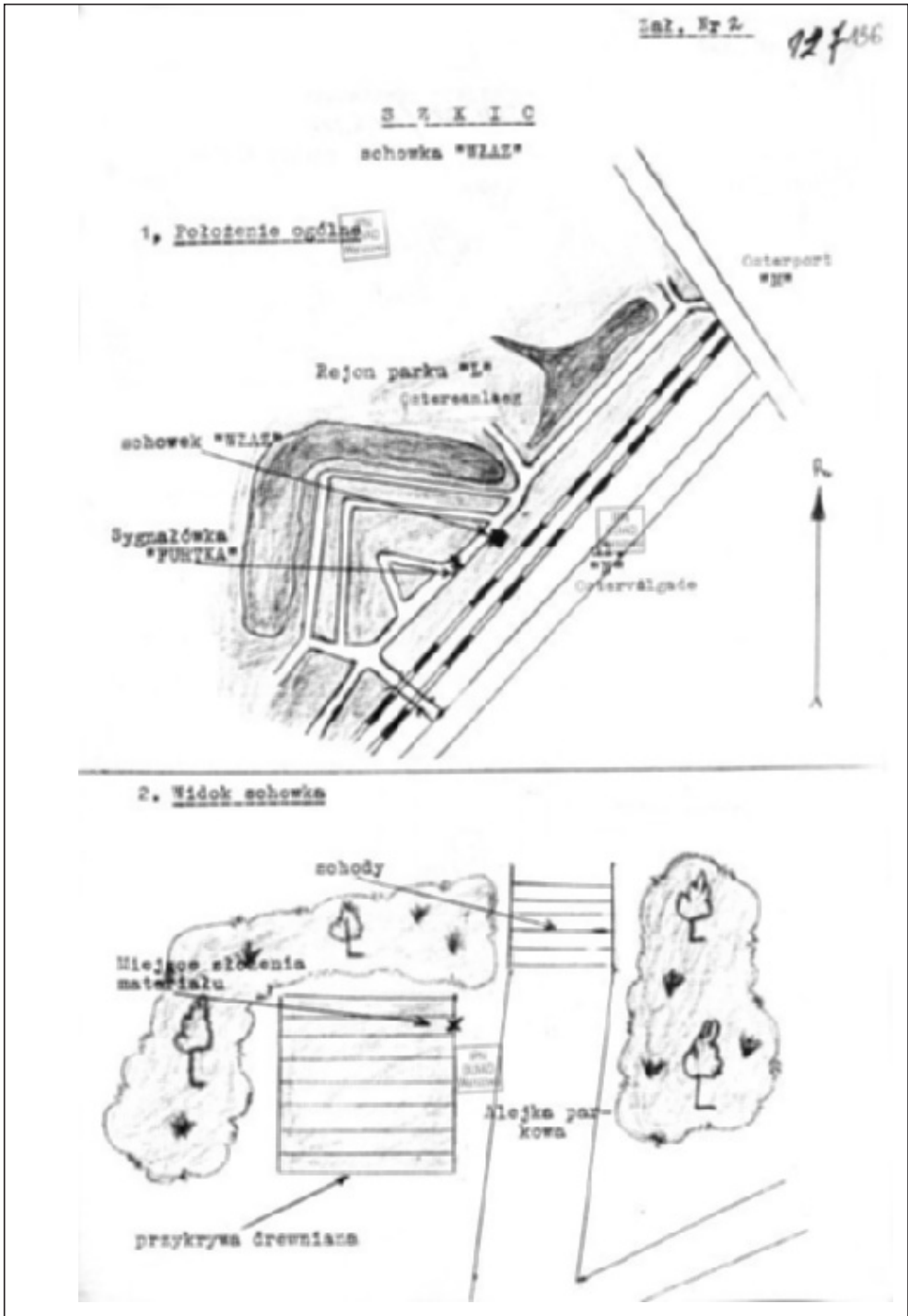
I enkelte tilfælde udviste såvel efterretningsofficerer som deres danske kontakter så konspirativ adfærd, at den danske kontakt næppe kan have været i tvivl om at være indblandet i hemmeligt og ulovligt efterretningsarbejde. Når forbindelsens hemmeligholdelse blev anset for særdeles vigtig, kunne kom-

¹⁰⁹ Oleg Gordievsky, *Next stop Execution..*

¹¹⁰ PET's arkiv, DIIS-samlingen, dokument nr. 99.

¹¹¹ En række af de her nævnte tegn ved den østlige efterretningsvirksomhed var kendetegnende for den sovjetiske fremgangsmåde i en sag, som omtales i SikNyt, januar 1978, s. 21-26. FE's arkiv.

¹¹² For nærmere om dette se Kurt Jacobsen, *Aksel Larsen – en politisk biografi*, København, 1993, s. 634 samt *Ekstra Bladet*, 6. marts 1976.

Kort over „død brevkasse“ til brug for polske agenter, placeret tæt på jernbanesporene i Østre Anlæg i København. På nederste halvdel er brevkassens nøjagtige placering angivet med et kryds. (IPN, Warszawa).

munikationen mellem efterretningsofficererne og agenterne foregik gennem „levende brevkasser“ (personlig kontakt med en mellemmand, som formidlede materiale, penge og beskeder mellem føringsofficeren og agenten), radio, i sjældne og exceptionelle tilfælde via personlig kontakt med legale residerter samt „døde brevkasser“. Døde brevkasser var betegnelsen for de skjulesteder, som benyttedes til videregivelse af materiale fra den ene efterretningsarbejder til den anden, for eksempel aflevering af instrukser, penge, radioudstyr eller våben. Døde brevkasser blev eksempelvis placeret i en park, et forlystelsessted, et toilet eller blot en revne i en mur. Udvælgelse og beskrivelse af sådanne døde brevkasser var omfattende og langsommelige operationer, hvor sikkerhed og hemmeligholdelse var vigtige for succes.¹¹³

---

¹¹³ Beskrivelser af sådanne brevkasser findes blandt andet i Forsberg, *Spioner och Spioner som Spionerar på Spioner*, s. 210, 220 og 225, samt i rigt mål i det polske materiale, som DIIS har hjemtaget fra Warszawa. Heri er der detaljerede beskrivelser og procedurer vedrørende både kontaktsteder og brevkasser.

